

Avar kori torzított koponyás temetkezések a Tiszántúlon¹

1. Bevezetés

Az 5–6. századi Tiszántúlon elterjedt koponyatorzítás szokása a Gepida Királyság bukását (567) követő avar korban (6. század utolsó harmada–9. század eleje) is egyre több régészeti lelőhelyen mutatható ki. Tanulmányomban, rövid kutatástörténeti áttekintés után, ezen tiszántúli avar kori torzított koponyás temetkezéseket ismertetem és elemzem. A kutatás fő célja, hogy az antropológusok segítségével összegyűjtött avar kori torzított koponyás eseteken belül a publikált esetek revízió alá, a publikálatlanok pedig embertani és régészeti szempontból is feldolgozásra kerüljenek. A dél-alföldi torzított koponyás esetek terén az utóbbi években Marcsik Antónia és Bereczki Zsolt² végeztek vizsgálatokat. Munkám során magam is ezen antropológiai vizsgálatokat használtam fel, s egészítettem ki a régészeti adatokkal. Bár nem hagytam figyelmen kívül a szakirodalmi említéseket, viszont a kérdéses hitelességük miatt fenntartással kezeltem azokat.

2. Kutatástörténet

Az avar kori koponyatorzítás szokásának a kutatása mind ez idáig nem kapott kellő hangsúlyt. Bartucz Lajos saját megfigyeléseire és jegyzeteire hagyatkozva ugyan utalt már néhány avar kori esetre,³ viszont ezek hitelessége kétséges, valamint több esetben ellenőrizhetetlen. Kiszely István adatai is viszonylag gyérek és kevésbé használhatók.⁴

¹ A tanulmány megírását az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosítószámú, „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program”, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című projektek támogatták.

² Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Embertani Tanszék. Ezúton szeretném a köszönetemet kifejezni Marcsik Antóniának és Bereczki Zsoltnak; segítségük, szakmai tanácsaik nélkül jelen formában nem szülehetett volna meg a tanulmány. Bereczki Zsoltnak a lentebb tárgyalt esetek embertani értékeléséért, továbbá az általa készített fényképek felhasználásáért külön köszönettel tartozom. Továbbá a dolgozat megírása során nyújtott segítségéért témavezetőmet, B. Tóth Ágneszt; a Móra Ferenc és Csallány Dezső által feltárt, avar kori temetőket feldolgozó régészt, Kürti Bélát; a Móra Ferenc Múzeum Régészeti Adattárában történő adatgyűjtés hozzájárulásáért a múzeum régészeti osztályvezetőjét, Szarka Józsefet és a múzeum adattárását, F. Lajkó Orsolyát; végül a tárgyfotók készítéséért Sóskuti Kornélt (MNM-NÖK) illeti hálás köszönet.

³ BARTUCZ 1938, 464–465; BARTUCZ 1966, 260–285.

⁴ KISZELY 1978, 27–28.

Ezt követően egészen Fóthi Erzsébet, Lőrinczy Gábor és Marcsik Antónia Szegvár–Oromdűlő lelőhellyel foglalkozó tanulmányának a megjelenéséig⁵ nem került előtérbe az avar kori koponyatorzítás szokásának a vizsgálata. Egy évtizeddel ezelőtt Kővári Ivett és Szathmáry László Ároktő–Csík-gát lelőhelyről ismertetett több népvándorlás kori, köztük avar kori esetet.⁶ A közelmúltban Hajdu Tamás és munkatársai foglalkoztak behatóbban az avar kori koponyatorzítással, Hajdúnánás–Fűrj halom járás lelőhely embertani feldolgozása során,⁷ mely tanulmány alapján magam is elkezdtem az esetek összegyűjtését. Tehát a szóban forgó témával antropológusok foglalkoztak érdemben, viszont mindenképpen hasznosnak és célravezetőnek tartom a jelen tanulmányhoz hasonlóan a későbbiekben is kiegészíteni e kutatásokat a régészeti adatokkal.

3. Az avar kori torzított koponyás temetkezések a Tiszántúlon

Az avar kori torzított koponyás esetek kutatását nehezítette az a tény, hogy több esetben nem került még sor az adott leletanyag feldolgozására és publikálására. Ezen kívül előfordult, hogy az adott lelőhellyel kapcsolatban az antropológiai vagy a régészeti adatok teljes mértékben hiányoztak. Az olykor pontatlan, hiányos vagy ellentmondásos ásatási dokumentáció okozta tisztázatlan leletkörülmények megoldása is kevés reménnyel kecsegtetett. Sokszor a szakirodalmi említésen kívül nem rendelkezünk több információval a csontanyagról, a temetkezési rítusról és a leletanyagról. Így ezen bizonytalanul jelzett eseteket külön csoportba soroltam. Szerencsésebb helyzetben – azaz ha minden szükséges adat rendelkezésre állt – meg kellett bizonyosodni arról, hogy az egyén koponyája valóban torzított-e,⁸ tehát meg kellett határozni a biztos eseteket. Mindezek után történt meg ezen jól adatolt, biztos esetek régészeti kontextusba, kronológiai rendbe történő helyezése a szakirodalom ismerete és – lehetőség szerint – a leletanyag tanulmányozása révén. Így megállapítható, hogy a Tiszántúlról Szegvár–Oromdűlő lelőhely 32 sírját leszámítva egyelőre 13 lelőhelyről 25 avar kori eset tartható számon,⁹ viszont a bizonytalan

⁵ FÓTHI et al. 2000, 191–198; FÓTHI–LŐRINCZY 2000, 23–39.

⁶ KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 135–164.

⁷ HAJDU et al. 2010, 339–358.

⁸ Bereczki Zsolt segítségével.

⁹ Nem sok adattal rendelkezünk a tiszántúli régió kívüli avar kori torzított koponyás temetkezésekről. Subotica–Hussarbarrack lelőhelyről származó koponya torzított volta kétségtelen (FARKAS 1973, 205–206), viszont a temető leletkörülményei nem ismertek számomra. Mivel Szabadka nem esik a fentebb tárgyalt tiszántúli régióba, mellőztem a további vizsgálatok alól. A Dunántúl tekintetében Kiszely István hozott egy példát az avar kori Rácalmás–Rózsamajorról, illetve Szalai Ferenc említett egy 6–9. század közé datált esetet Hírdőrlől (KISZELY 1978, 27–28; SZALAI 1993, 10). A Duna-Tisza közéről (Gátér, Kiskőrös) Bartucz Lajos említett néhány avar kori torzított koponyás esetet (BARTUCZ 1938, 464), viszont ezen esetek hitelessége erősen kérdéses. Jelen vizsgálat tehát kifejezetten az avar kori tiszántúli régióra terjed ki. Viszonyításképpen jelzem, hogy Magyarországról a népvándorlás korából ez idáig összesen 142 lelőhelyet számítva 138 publikált, valamint 205 adatok nélküli, szakirodalomban említett, s mindezt összesítve 343 eset ismert (Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

esetek¹⁰ elkülönítése során a torzított koponyás temetkezések tényleges száma 13-ra csökkent [1–2. tábla].¹¹

A avar kori tiszántúli 13 biztos esetnél közel egyenlő arányban jelentkeznek a koponyatorzítás a férfiak és a nők, illetve a gyermekek körében (5–4–4 eset), s szintúgy egyenletes az életkori eloszlás (infantia I.: 2, infantia II.: 2, juvenis–adultus: 2, adultus: 2, adultus–maturus: 2, maturus–senium.: 3 egyén). A korai gyermekkori elhalálozás alacsony számban fordult elő, tehát a tárgyalt torzított koponyájúak többsége felnőtt- és időskorban hunyt el. Az avar kori torzított koponyák taxonómiai jellegéről általában nincs adatunk,¹² ezért a taxonómiai jelleg és az etnikum közti kapcsolatot nem lehet kutatni, és nem lehet abból messzemenő következtetéseket levonni.¹³

Az avar kori tiszántúli biztos eseteken belül két csoportot lehetett elkülöníteni a torzítás alapján; megkülönböztethetjük a kifejezetten torzított (4 eset),¹⁴ illetve az enyhén torzított koponyás (vagy viseletes koponyájúnak nevezett) eseteket (9 eset).¹⁵ A kifejezetten torzított koponya kifejezés alatt a szándékosan, mesterséges

¹⁰ A bizonytalan esetek: Kiszombor–O: 5. sír (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182; CSALLÁNY 1939, 122–126), Maroslele–Gyűrűs: 29. obj. (PÓPITY et al. 2012, 390–407), Sövényháza–Kötörés halom (MFM Régiségtári Napló I/2. 10/1903), Subotica–Hussarbarack (RICZ 1979, 25–40), Szentes–Nagyhegy: 44. sír (CSALLÁNY 1961, 333; PÁRDUZ 1963, 12, 34; MFM Adattár), Szőreg–Téglagyár: 85., 91b., 124. sír (CSALLÁNY 1961, 167; BARTUCZ 1966, 260–285; KISZELY 1978, 25–29; NAGY 2005, 120, 132; MFM Adattár), Szőreg–Homokbánya: 987. és 988. sz. eset (ADAM 2002, 366; BERECKZI–MARCSEK 2005, 33; MFM Adattár), Tiszavasvári–Petőfi u. 49.: 9. és 65. sír (CSALLÁNY 1960, 77–78; WENGER 1972, 21; FANCSALSZKY 1999, 118; BERECKZI–MARCSEK 2006, 1. táblázat).

¹¹ A biztos esetek: Ároktő–Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 93., 106., 174. sír (KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 135–142, 160–161), Hajdúnánás–Fűrj halom járás: 6. sír (HAJDU et al. 2010, 340, 350; RÁCZ–SZENTHE 2010, 310, 312, 324–330), Kiszombor–B: 141., 234. sír (BARTUCZ 1936a, 178, 184; BARTUCZ 1936b, 26–29; TÖRÖK 1936, 101–102, 114; PÁRDUZ 1963, 10–11; LIPTÁK–MARCSEK 1977, 42; ADAM 2002, 201; NAGY 2004, 143; KÜRTI 2006, 31; KAMMERHOFER 2007; MFM Adattár), Kiszombor–F: 16. sír (ADAM 2002, 202; TÜRK–LANGÓ 2003, 241–242; BERECKZI–MARCSEK 2005, 33; MFM Adattár), Kiszombor–O: 4. sír (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182; CSALLÁNY 1939, 122–126), Pítvaros–Víztarozó: 72. sír (BENDE 2000, 199–204; MOLNÁR 2000, 29, 113). A biztosan adatolt, torzított koponyás esetek szűkített adatbázisba történő felvételekor olyan kritériumokat vettem figyelembe, mint a pontos sírszámnak, a nemiségnek, az életkornak, a tájolás irányának és a sírrablás, a bolygatottság lehetőségének a meghatározása, a viselet részeinek és a mellékleteknek a pontos megnevezése, leírása, továbbá az egyéb jellemzők (morfológiai és taxonómiai jelleg, torzítás módszere) a megállapítása.

¹² Ez alól három eset, Kiszombor–B (141., 234. sír), Kiszombor–O (4. sír) képez kivételt; az előbb említett két sírban nyugvó egyének mongolid jellegekkel, az utóbbi sírban nyugvó gyermek mediterrán és kevés mongolid bélyeggel rendelkezett.

¹³ Vö. KISS 1995, 131–149.

¹⁴ Ároktő–Csík-gát: 93. sír, Kiszombor–B 141., 234. sír, Hajdúnánás–Fűrj halom járás: 6. sír. Hajdu és szerzőtársai cikke szerint három (Hajdúnánás–Fűrj halom járás, Tiszavasvári–Petőfi u. 49. és Subotica–Hussarbarack) lelőhelyről származó koponya számít kifejezettebben torzítottnak (HAJDU et al. 2010, 349). E sorok szerzője csak Hajdúnánás–Fűrj halom járás lelőhelyét találta jól adatoltnak, a többi lelőhelyet a bizonytalan esetek közé sorolta.

¹⁵ Bereczki Zsolt szóbeli közlése. Ároktő–Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 106., 174. sír, Kiszombor–F: 16. sír, Pítvaros–Víztarozó: 72. sír, nem számítva Szegvár–Oromdűlőt (32 sír). Hajdu és szerzőtársai tanulmányában kismértékben torzítottak Szőreg–A és Szőreg–B koponyái (HAJDU et al. 2010, 349), viszont e két lelőhelyet a bizonytalan leletkörülmények miatt fenntartással kezeltem, és a bizonytalan esetek közé vettem.

úton történő torzítást kell érteni. Enyhén torzítottnak (vagy viseletesnek) azt a koponyát nevezik, amely felszínén ugyan felismerhető a bandázs nyoma, viszont dimenziális elváltozás nem jelentkezik rajta.¹⁶ Az alábbiakban a két csoporton belül a nemi és az elhalálzási életkor szerinti eloszlás, a temetkezési szokás, a tárgyi emléanyag, a datálás, valamint az adott torzított koponyás sír és a temető belső rendje közti viszony szempontjából veszem sorra az eseteket.

3.1. A kifejezetten torzított koponyás esetek

A kifejezetten torzított koponyás sírok közé három lelőhelyről összesen négy eset sorolható: Ároktő–Csik-gát: 93. sír, Hajdúnánás–Fűrj halom járás: 6. sír, Kiszombor–B: 141., 234. sír. A lelőhelyek – lokalizációjukat tekintve – egymástól távol találhatóak. A nemet és az életkort tekintve egy férfi (adultus–maturus), egy nő (adultus) és két gyermek (infantia I., illetve infantia II.) esete ismert. Tájéolásuk a kora, illetve a közép avar korban szokásosnak felelt meg (K–Ny, É–D). A négy eset a temetkezési szokás és a leletanyag alapján is a kora és a közép avar korból származik. Régészeti oldalról Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6. sír és Kiszombor–B két sírjával lehet érdemben foglalkozni,¹⁷ viszont néhány gondolat erejéig érdemes kitérni Ároktő–Csik-gát lelőhelyre is.

Ároktő–Csik-gát lelőhelyen 1996-tól 2000-ig Lovász Emese vezetésével 250 sírt tártak fel, ebből elvileg 20 sír a „hun–germán” időszakhoz köthető, 18 sír kora avar kori, 204 sír késő avar kori és 7 sír 9. századi. A kora és késő avar kori temetőrészeletről (222 sír) 7 sírt tartanak számon torzított koponyásként. A temető régészeti anyaga még publikálatlan, ezért a leletkörülmények, illetve az antropológiai munka során jelzett datálást (kora avar: 93. sír; késő avar: 36., 53., 77., 106., 174. sír; 9. sz.: 69. sír) erősítő tények egyelőre nem ismertek. Kővári Ivett és Szathmáry László szerint Ároktő–Csik-gát lelőhely népességét tekintve elképzelhető, hogy az 5. századi népesség egy kis része továbbélt a kora avar korban, valamint a kora avar kori népesség egy szelete szintűgy továbbélhetett a késő avar korban, továbbá a késő avar kori és 9. századi esetek között is erős biológiai kapcsolat mutatható ki. E megállapításokat statisztikai összehasonlító vizsgálatok és a koponyatorzítás (93. sír: kora avar kori, kifejezetten torzított koponya) alapján igyekeztek alátámasztani.¹⁸

Hajdúnánás–Fűrj halom járás lelőhelyen 2005-ben az ELTE Régészeti Intézete az M3 autópálya nyomvonalán a 41/a sz. lelőhelyen tárt fel szarmata, illetve 5. századi objektumok mellett egy közép avar kori, 19 síros temetőt, mely K–Ny-i irányú sorban húzódott a homokdomb keleti lejtőjén. Az egy (vagy két) sorból álló temető

¹⁶ KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 160; Bereczki Zsolt szóbeli közlése.

¹⁷ Ároktő–Csik-gát 93. sír leletkörülménye egyelőre ismeretlen, Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6. sír nem tartalmazott leletet, viszont a temető többi sírja korszakjelző tárgyakkal és jellegzetességekkel rendelkezett.

¹⁸ KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 135–142, 160–161.

teljesen feltárt sírjai É–D-i irányba tájoltak,¹⁹ mely tájolási szokás leginkább a kora avar kori tiszántúli területre jellemző, tehát a közép avar korra datált temető „helyi, korai tradíciókat” őrzött meg.²⁰ A leghosszabb és legszeleesebb sírnak (290×136 cm) a leggazdagabb leletanyaggal bíró (12.) sír bizonyult, viszont ezt leszámítva a többi sír nem mutat szabályszerűséget a sírok méreteit és a mellékletek arányát tekintve. A lelőhelyen nagyfokú (állati, gépi) bolygatást jegyeztek fel, de rablásra utaló nyomot kevésbé mutattak ki (3., 4., 6., 8. sír). A bolygatás ellenére mégis az a kép rajzolódott ki, hogy a sírsor közepe táján gazdagon felszerelt, lovas-lószerszámos férfi sírok, illetve mellettük ezüstgyöngyös női sírok, majd a sírsor két széle felé szinte csak szegényes leletanyaggal rendelkező sírok helyezkedtek el. A torzított koponyás, melléklet nélküli sír²¹ az utóbbiak közé tartozott, tehát nem a temető felszereltebb sírjainak a körét gazdagította. Viszont mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a szóban forgó erősen bolygatott (minden bizonnyal rablott) sír nem alkalmas arra, hogy az abban nyugvó, torzított koponyájú egyén társadalmi besorolását megállapítsuk, mivel nem tudjuk, hogy valójában milyen viseleti elemekkel és mellékletekkel került eltemetésre. Elképzelhető, hogy éppen a sírrablás ténye utal arra, hogy egykor magas társadalmi rangú egyént temettek el. Erre a kérdésre pontos válasz nem adható. Rácz Zsófia és Szenthe Gergely elveti annak a lehetőségét, hogy a kis sírszámú soros temető egy, a köznéptől különálló, magasabb társadalmi szinten álló közösség temetkezési helye lehetett volna, mivel a leletek mennyisége és minősége nem utal erre. A szerzőpáros meglátása szerint a „temetőkezdeményt” rövid használat után a 7. század második felében felhagyták, ezért rokonsági vagy egyéb alapokon (társadalmi különbségek) nyugvó „rendszer” nehezen kutatható.²² A lelőhely közösségéről elmondható, hogy embertanilag a Tiszavasvári–Petőfi u. 49. lelőhely népességével mutat hasonlóságot.²³

Kiszombor–B lelőhely 426 sírját Móra Ferenc tárta fel 1928 nyarán; köztük őskori, 2–4. századi római kori barbár, gepida, avar kori és 10–11. századi temetkezések fordultak elő.²⁴ A lelőhelyen körülbelül nyolc avar kori sírt tártak fel, a torzított koponyás sírok (141., 234. sír)²⁵ [3. tábla] a kora avar korra és főleg a Tiszántúli-

¹⁹ Kivételesen egy DK–ÉNy-i irányítású lósis.

²⁰ RÁ CZ–SZENTHE 2010, 324.

²¹ A 6. sírban (T.: É–D, h.: 250 cm, sz.: 70 cm, m.: 38 cm) nyugvó egyén 30–35 év körüli férfi. A koponyán a töredékessége ellenére is látható a kifejezettebb torzítás (HAJDU et al. 2010, 340; RÁ CZ–SZENTHE 2010, 312).

²² RÁ CZ–SZENTHE 2010, 310, 312, 324–330.

²³ HAJDU et al. 2010, 340, 350.

²⁴ TÖRÖK 1936, 101–102; ADAM 2002, 201; MFM Adattár.

²⁵ A 141. sírban (T.: K–Ny, h.: 150 cm, sz.: 50 cm, m.: 70 cm) lévő gyermeket hanyatt fektetve temették el. A koponya mellől kis bronzflügő (megsemmisült), illetve a nyak tájékáról két darab üveggyöngy és három darab szemesgyöngy került elő (MFM Adattár). A 8–9 év körüli gyermek koponyáján enyhe torzítás figyelhető meg (Bereczki Zsolt szóbeli közlése). Kammerhofer Judit embertani szakdolgozatában az elhunyt gepidaként szerepel, továbbá nem torzított koponyájúként (KAMMERHOFER 2007), viszont véleményem szerint az elhunyt halálának az időpontja a kora avar korra keltezhető (etnikumi meghatározás-

ra jellemző K–Ny-i irányba tájoltak, 70–110 cm mélyek, s az avar kor első felére jellemző szemesgyöngyök kerültek elő belőlük.²⁶ A 234. sírban lévő gömbcsüngős ezüstfülbevaló a kora avar korra jellemző arany nagylemezgömbcsüngős fülbevaló típus egyszerűbb kivitelű változata lehetett. Míg az arany fülbevalókat a kora avar kori rangos temetkezésekhez lehet kötni, addig az ezüsből és bronzból – és valamelyest talán később – készült, egyszerűbb változataikat szélesebb társadalmi réteg használhatta.²⁷ A régi ásatási dokumentáció miatt a társadalmi különbségek kevésbé vizsgálhatók, mindenesetre annyi bizonyos, hogy a leletkörülmények alapján nem számolhatunk kiemelkedően magas társadalmi réteggel. Embertani szempontból a Kiszombor–B lelőhely két sírjában (141., 234. sír) [4. tábla] nyugvó egyén torzítási módja az 5–6. században (a gepidáknál) ismert torzítási móddal mutat hasonlóságot,²⁸ viszont a temetkezési szokás (K–Ny-i tájolás) és a leletanyag (szemesgyöngyök, gömbcsüngős fülbevaló) a kora avar kor felé mutat. Etnikumot nem célszerű meghatározni, mivel csak azt lehet megállapítani, hogy mikor került az illető eltemetésre – ez esetben az avar kor első felében – viszont elképzelhető, hogy a 30–35 éves nő (234. sír) még gepida közösségben születhetett.²⁹

Az Ároktő–Csík-gát lelőhelyen megállapított továbbéléssel szemben a Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6. sír esetében Hajdu és munkatársai szerint a koponyatorzítás nem a helyi gepida szokás továbbélését jelzi.³⁰ Kiszombor–B lelőhelyen nagyfokú hasonlóságot mutatnak a temető gepida és avar kori torzított koponyái.³¹ Elképzelhető, hogy a tisztántúli, avar kori, kifejezetten torzított koponyájú egyéneket esetleg még a Gepida Királyság fennállásának a végén vagy a kora avar korban, de még gepida közösségben „torzíthatták”, mindenesetre a kevés esetszám miatt, etnikum meghatározása nélkül idegen hatású elemként lehet értelmezni a koponyatorzítás szokását az avar kort tekintve.

---

tól eltekintve), továbbá Bereczki Zsolt revíziója a koponya torzított voltát támasztja alá (Bereczki Zsolt szóbeli közlése). A 234. sírban (T.: K–Ny, h.: 200 cm, sz.: 50, m.: 110 cm) hanyatt fekvő nő bal felső combjához temették a csecsemőjét, valamint a holttestére egy állatkoponyát helyeztek. A nő nyaka körül 12 darab szemesgyöngy és egy üvegyöngy volt, mellkasa táján egy töredékes állapotú nagylemezgömbcsüngős/gömbcsüngős fülbevaló, míg a bal kezénél egy vaskés helyezkedett el (TÖRÖK 1936, 114; PÁRDUZ 1963, 10–11; NAGY 2004, 143; MFM adattár). Az egyén 30–35 év körüli, mongolid vonású nő. Torzítása kettős fronto-occipitalis (BERECZKI–MARCSIK 2006, 1. tábla; Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

²⁶ LÖRINCZY 1992, 164; PÁSZTOR 1995, 2. diagram.

²⁷ KÜRTI–LÓRINCZY 1991, 10; ORMÁNDY 1995, 156.

²⁸ Bereczki Zsolt szóbeli közlése.

²⁹ Hajdu és munkatársai korábbi régészeti munkákra hivatkozva avar kori továbbélő gepidának értelmezték Kiszombor–B, Kiszombor–O, Sövényháza–Kötörés halom, Szentés–Nagyhegy lelőhelyek torzított koponyájú egyéneit (HAJDU et al. 2010, 349). Kiszombor–O és Sövényháza–Kötörés halom két bizonyosan előzmény nélküli avar kori lelőhely, a szentes–nagyhegyi eset pedig minden bizonnyal a temető gepida sírjaiba illeszkedett be a temetőn belüli elhelyezkedése, a tájolása és a leletanyaga alapján, így véleményem szerint a fenti felsorolást nézve Kiszombor–B lelőhely két torzított koponyás sírját lehet avar kori gepidának tartani.

³⁰ HAJDU et al. 2010, 349.

³¹ Bereczki Zsolt szóbeli közlése.

3.2. Az enyhén torzított koponyás esetek

Az enyhén torzított koponyák csoportjába 9 eset sorolható (nem számítva a szegvári 32 női koponyát): Ároktő–Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 106., 174. sír, Kiszombor–F: 16. sír, Kiszombor–O: 4. sír, Pitvaros–Víztorozó: 72. sír. A lelőhelyek, mint Kiszombor–F, Kiszombor–O és Pitvaros–Víztorozó – lokalizációjukat tekintve – egymáshoz viszonylag közel helyezkednek el, viszont Szegvár–Oromdülő némileg távolabb és Ároktő–Csík-gát jóval távolabb található az előzőekhez képest. A nemi és életkori arányt tekintve elmondható, hogy négy férfi (adultus–senium), három nő (adultus–senium), két gyermek (infantia I–II.) esete ismert. Tájéolásuk a kora, közép, illetve a késő avar korban szokásosnak nevezhető (K–Ny, Ny–K, ÉNy–DK, ÉÉNy–DDK). A temetkezési szokás és a leletanyag alapján az ebbe a csoportba tartozó sírok a kora, a közép és késő avar korból származnak. Régészeti publikáció hiányában csak a Kiszombor–O és Pitvaros–Víztorozó lelőhelyről származó esetet lehet valamelyest értelmezni, illetve a Móra Ferenc Múzeum Adattárában hozzáférhető Kiszombor–F lelőhely ásatási dokumentációját lehet felhasználni, viszont a többi lelőhelyet illetően (Ároktő–Csík-gát, Pitvaros–Víztorozó, Szegvár–Oromdülő) teljes temetőközlés hiányában egyelőre részismeretekkel rendelkezhetünk.

Ároktő–Csík-gát lelőhely enyhén torzított esetei a viseletesek csoportját gazdagítják.³² A kora avar kori trepanált, s egyben torzított vagy viseletes koponyájú egyént (77. sír) közlői új bevándorló népelemhez sorolták, mivel véleményük szerint korábban nem ismert a jelképes trepanáció.³³

Kiszombor–F lelőhelyen honfoglaló magyar sírok mellett körülbelül 40 avar kori sírt tárt fel Móra Ferenc 1930-ban. Kiszombor–F lelőhelyen a sírok tájolása – abban a pár esetben, amikor feltűntetésre került – főleg, de nem kizárólag a Tiszántúl avar korának az első felére jellemző K–Ny és É–D.³⁴ A torzított koponyás sír³⁵ mélysége beleillik a temető biztosan avar kori sírjai közé, melyek a sekélyen ásott gyermeksi-

³² Kővári Ivett és Szathmáry László két esetben „torzított vagy viseletes koponyájú” megnevezéssel illette az adott koponyát (36., 53. sír); ezeket a kismértékben torzított koponyák közé soroltam.

³³ KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 160–161. Kővári Ivett és Szathmáry László falcsonti torzításnak írta le, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a fajta torzítás igen ritka. Bereczki Zsolt szerint ez a fajta torzulás nem szándékos úton történhetett, hanem viseleti elem okozhatta (Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

³⁴ LŐRINCZY 1992, 164. Tehát a közösség – legalább is a tájolást tekintve – korai hagyományokat követett, de a tárgyi emlékananyag későbbre datálja a temetőt. Ugyanakkor mindenféle általánosítás előtt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, amelyre Balogh Csilla is felhívta a figyelmet (BALOGH 2010, 223), hogy az avar kor második felére jellemző tájolási szokásokra vonatkozóan nem készült olyan részletes elemzés, mint a kora avar kort tekintve.

³⁵ A 16. sírban (T.: n.a., h.: 200 cm, sz.: 60, m.: 120 cm) nyugvó egyént minden jel szerint melléklet és maradandó viseleti elem nélkül temették el, viszont a feljegyzések szerint a jobb és bal vállnál egy-egy juhkoponya volt (MFM Adattár). Az egyén adultus korú (20–40 év közötti), mongoloid vonású nő. Torzítása enyhe fronto-occipitalis jellegű. A koponya belső oldalán agyhártyagyulladásra utaló patológiai elváltozás (gyulladás nyoma, újcsontképződés, érbenyomatok) figyelhető meg (BERECZKI–MARCISK 2005, 33; Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

rok³⁶ kivételével mind 70–160 cm között mozognak.³⁷ Bár a sírmélység tényleges megállapításánál nem szabad figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy a felszíni adottságok különbözőek lehetnek egy lelőhely területén belül. 27 sír tartalmazott mellékletet (dinnyemag alakú gyöngyök, bikónikus orsógombok, esztergált tütartók, öntött bronz övveretek és indadiszes szíjvégek, lyukvédők, propellerveretek, trapéz alakú csatok), melyek alapján a temető használata az avar kor második felére tehető. A bolygatás ténye csak kivételes esetben került rögzítésre, így nem lehet tudni, hogy a torzított koponyás sírból sírrablás/bolygatás következtében hiányoznak a leletek, vagy eleve nem is voltak benne használati tárgyak, maradandó viseleti elemek. Ezért – hasonlóképpen, mint a Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6. sír esetében – nem lehet az egyén társadalmi rangjára következtetni.

Kiszombor–O lelőhelyen hét, korábbi halomba beásott sírt tárt fel Csallány Dezső 1937-ben. Közülük három (2., 4., 7. sír) fülkesír volt. A temető a temetkezési szokás (T.: K–NY) és a leletanyag alapján a kora avar korra keltezhető, s az egyik sírban lévő Phókasz (602–610) érme *terminus post quem* datálja a 7. század első harmadára. A sírok leletanyagának a mennyisége és minősége között különbségek adódnak;³⁸ a társadalmi rangjuknak megfelelően járt ki az elhunytaknak a végtisztesség; viszont figyelembe kell venni a bolygatás tényét is. A kis sírszámból, a temetőtérképből és a gazdagon felszerelt sírokból kiindulva feltételezhető, hogy egy hirtelen felhagyott „temetőkezdeményről” vagy egy nem teljesen feltárt temető központi részéről lehet szó a lelőhely kapcsán. Elképzelhető, ahogy Csallány Dezső is vélte, hogy etnikumát tekintve a torzított koponyájú elhunyt³⁹ avar kori gepida lehetett.⁴⁰

Pitvaros–Víztorozó lelőhelyen 1993–1994-ben, illetve 1996-ban összesen 225 késő avar kori sírt tárt fel Bende Livia. A soros temető északi, déli és keleti szélét megtalálták, nyugati irányba viszont folytatódni látszott a sírsor. A temető sírjai általában ÉNy–DK-i irányba tájoltak, és az aknasírok mellett előfordult hét fülkesír is.

³⁶ Például 2. sír: - 30 cm, 3. sír: - 40 cm, 8. sír: - 50 cm (MFM Adattár).

³⁷ A lelőhelyen feltárt honfoglaló magyar sírokat (1. sír: -25 cm, 13. sír: -40 cm, 23. sír: -70 cm) a korábbi avar síroknál sekélyebbre ásták (MFM Adattár).

³⁸ Az 1. sírban íjászfelszerelés, íj csontlemezei, bogozó, háromlű nyílhegy stb.; a 2. sírban tokos markolatú, P-függesztőfűles vaskard, nagygyömbös arany fülbevaló, Phókasz érme stb.; az 5. sírban vaslándzsa, vaskés, két vascsat, stb.; a 6. sírban borostyángyöngy, üveggyöngyök, ezüstkanál, pincetta stb.; a 7. sírban két vascsat, rosszezűst préselt maszkos övveretek stb. voltak. A 3. és 4. sírban nem volt lelet (CSALLÁNY 1939, 122–126).

³⁹ A 4. sz. fülkesírban (T.: K–Ny, m.: fejnél 80 cm, lábnál 120 cm) rézsútosan elhelyezkedve, melléklet és viseleti elem nélkül nyugodott az elhunyt, akinek a sírját megbolygatták (CSALLÁNY 1939, 126). Az egyén infantia II. korú. APOR–ROSZTÓCZY szerint 13–14, Berezcki Zsolt szerint inkább 11–12 év körüli gyermek (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182, Berezcki Zsolt szóbeli közlése). Mediterrán és kevés mongolid bélyeg jellemzi a töredékes koponyát, viszont az enyhe torzítás egyértelműen látszik. A koponyán agyhártyagyulladás nyoma figyelhető meg (Berezcki Zsolt szóbeli közlése).

⁴⁰ CSALLÁNY 1961, 194. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy a „gepida corpus” szerkesztésének az idején Csallány még nem ismerhette az avar kori koponyatorzítás szokását, így értelemszerűen a gepidákhoz kötötte azt. Továbbá Apor László és Rosztóczy Ernő szerint nem lehettek a gepidák utódai, legalábbis az antropológiai jelleget tekintve (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182).

Az utóbbiak körébe tartozott a torzított koponyás sír is,⁴¹ mely a temetkezési szokások, illetve a sírban nyugvó maturus korú férfi tausírozott övgarnitúrájának nyugati, Meroving-kori párhuzama alapján jól datálható a 7. század utolsó harmadára. Az avar kori tausírozott tárgyak közelmúltbeli összegyűjtése és elemzése során kiderült, hogy a Tiszántúlon csak Pitvaroson került elő ilyen tausírozott leletegyüttes.⁴² Bende Livia a pitvarosi övgarnitúrát nem helyi készítménynek, hanem bajor, keleti alemann vagy langobard területről származó importnak tartotta, s rangjelző szerepet tulajdonított neki.⁴³ A torzított koponyájú férfi és a temetőt használó közösség társadalmi kapcsolatának a vizsgálata kétségkívül fontos adalékkal szolgálna a torzított koponyájú emberek társadalomban betöltött szerepének a megismeréséhez, viszont a temetőközlés hiányában ez nem kutatható. Történeti embertani szemszögből megállapítható, hogy Pitvaros–Víztorozó 72. sírban (férfi, 40–60) és Kiszombor–F 16. sírban (nő, 20–40) nyugvó egyén koponyája – nemi különbségtől függetlenül – a torzítást tekintve hasonlóságot mutat [5. tábla].⁴⁴

Szegvár-Oromdülő lelőhelyen 1980 és 1997 között szarmata telepobjektumok és sírcsoportosulások, illetve egy 10–11. századi temetőrészlet mellett 523 kora avar kori temetkezést tárt fel Lőrinczy Gábor. A lelőhely a temetkezési szokás⁴⁵ és az embertani anyag morfológiai és taxonómiai jellege alapján a 6. századi dél-orosz steppével mutat kapcsolatot, mely az etnikum meghatározásával kapcsolatban vet fel kérdéseket. 32 sírban enyhén torzított koponyájú (juvenis–adultus–maturus korú) nő nyugodott.⁴⁶

---

⁴¹ A 72. számú fülkesírban (T.: ÉÉNY–DDK), hanyatt fekvő testhelyzetben, szerves anyagba vagy járt koporsóba helyezve nyugodott az elhunyt. A sírt feltehetően állati bolygatás érte. Ételáldozat gyanánt juh lábszarát helyezték az elhunyt mellé. Továbbá a sírban tausírozott vas övgarnitúra elemeire is leltek. Az övgarnitúrát fordított pajzs alakú, illetve kettőspajzs alakú veretek, kampóban végződő összetett veret, karikás csüngős veret, övbújtató, nagy- és kisszívjégek képezték. A öv tartozékainak mintakincsét fonat- és szalag-, illetve figurális állatmotívumok határozták meg. Az ezüsttel és sárgarézzel tausírozott, több darabból álló övgarnitúra a mellékszijas övek körét gazdagította, és a késő Meroving-korra, a 620/30–670/80-as évekre datálták. A 7. század utolsó harmadában, legkésőbb a 7–8. század fordulóján került eltemetésre a maturus korú (40–50 év körüli) férfi. Ugyan a koponya töredékes, mégis látható a fronto-occipitalis torzítás (BENDE 2000, 199–204; MOLNÁR 2000, 29, 113).

⁴² Összevetésképpen említem, hogy a Duna-Tisza közéről csak az alattányi temetőből és néhány Pest megyei lelőhelyről (Budakalász–Dunapart, Vác–Kavicsbánya) ismert, viszont a Dunántúlon (például Keszthely–Dobogó, Kölked–Feketekapu A és B, Környe stb.) és Alsó-Ausztriában (például Sommerein) germán hatás következtében egyáltalán nem ritka a tausírozott ötvösmunka (a vonatkozó szakirodalommal lásd HEINRICH–TAMÁSKA 2005).

⁴³ BENDE 2000, 206.

⁴⁴ Bereczki Zsolt szóbeli közlése.

⁴⁵ A temetkezési szokásokra az ÉK–DNY-i tájolás, a részleges állattemetés (csonkolás), a padkás, füles, padmalyos sírok, illetve fülkesírok, a kerámia fej körüli elhelyezése stb. jellemző (LŐRINCZY 1998, 344).

⁴⁶ LŐRINCZY 1998, 354–355; FÓTHI et al. 2000, 191–198; FÓTHI–LŐRINCZY 2000, 23–29; ADAM 2002, 344.

Az enyhén torzított koponyák esetében viseleti elem okozta torzítást/torzulást valószínűsítünk.⁴⁷ Viszont felmerül az a kérdés, hogy milyen viseleti elem okozhatta enyhe torzulást? Továbbá nem mellékes az a tény, hogy férfiak körében is van példa enyhe torzításra (Ároktő–Csík-gát: 36.(?), 69.(?), 174. sír, Pitvaros–Víztarozó: 72. sír), viszont ez esetben kevésbé tartom elképzelhetőnek a „viselet okozta” magyarázatot. A kérdés egyelőre nyitva áll.

4. Összegzés

Munkám során 13 lelőhelyről 25 avar kori torzított koponyás temetkezést vizsgáltam meg, ebből a számból 8 lelőhelyről származó 12 bizonytalan eset mellőzése után –Szegevár–Oromdülő lelőhely 32 női sírját nem számolva – csupán 6 lelőhelyről 13 biztos esetet találtam a további kutatásra alkalmasnak. A 13 biztos eseten belül meg kellett különböztetni a kifejezetten (4 eset), illetve az enyhén torzított (9 eset) koponyákat. Előbbiek a kora és közép, utóbbiak az egész avar korban jellegzetesek. Minden bizonnyal kora avar korra datálható Ároktő–Csík-gát 93. sír, Kiszombor–B 141., 234., Kiszombor–O 4. sír és Szegevár–Oromdülő lelőhely; közép avar korinak határozták meg Hajdúnánás–Fűrj halom járás lelőhelyét, valamint késő avar korra keltezhető Ároktő–Csík-gát 36., 53., 69., 77., 106., 174. sír, Kiszombor–F 16. sír és Pitvaros–Víztarozó 72. sír. A lelőhelyek a Tiszántúlon, főleg a Tisza vonala mentén helyezkednek el. A Duna–Tisza közéről egyelőre nem ismert jól adatolt, avar kori torzított koponyás lelőhely, míg a Dunántúlon két lelőhelyről két – kevésbé biztos – eset ismeretes (Hird, Rácalmás–Rózsamajor). A tiszántúli régió kívüli torzított koponyás lelőhelyek hiánya a kutatottság hiányával is összefügg, ezért a jövőben a tárgyalt téma szemszögéből is nagyobb hangsúlyt kell fektetni a Kárpát-medence többi régiójának a kutatására.

A viszonylag kevés esetszám miatt az avar kori szokás kialakulásának a körülményei még nem teljesen egyértelműek. Úgy tűnik, hogy az 5–6. században gyakori koponyatorzítás az avar korban az avaroktól idegen hatás következtében tűnt fel. Hajdu és szerzőtársai Hajdúnánás esetében elvetik annak a lehetőségét, hogy a koponyatorzítás a helyben élő gepida szokás továbbélését jelezne a közép avar korban. Ezzel szemben áll Kővári Ivett és Szathmáry László véleménye, hiszen vizsgálataik szerint Ároktő–Csík-gát lelőhelyen a szokást gyakorló népesség egy része továbbélt az 5. századtól a kora avar korig. Kiszombor–B lelőhelyet tekintve a koponya morfológiája és a torzítás módszere alapján hasonlóságot lehet felfedezni a temető gepida és kora avar kori sírjai között. Habár a gepida továbbélés egy jele mutatkozhat meg e szokásban, a kevés esetszám miatt még nem célszerű messzemenő következtetéseket levonni.

⁴⁷ FÓTHI–LÓRINCZY 2000, 36–37; KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 160.

A torzított koponyás sírok adott temetőhöz történő viszonyítása egyelőre azt jelzi, hogy a szóban forgó sírok jelentősen nem különböznek el a temető többi sírjától. Mindenesetre a Hajdúnánás–Fűrj halom járás vagy Kiszombor–F lelőhely torzított koponyás sírjaira jellemző „leletnélküliség” azt a képet mutathatja, hogy az adott torzított koponyás sír a temetőnek nem a „felszereltebb” sírjai közé tartozott. Bár mindkét sír bolygatott, így ezek az esetek nem alkalmasak arra, hogy az elhunytak életükben betöltött társadalmi pozícióját megállapítsuk. Kiszombor–B lelőhely sem igazán alkalmas a társadalmi különbségek vizsgálatára; míg Pitvaros–Víztarozó és Szegvár–Oromdülő lelőhelyek alkalmasak lehetnének, viszont egyelőre közöletlenek. Összességében elmondható, hogy a torzított koponyájú egyének társadalomban betöltött szerepének meghatározása még várat magára.

Természetesen a fentiekben taglaltak a jelenlegi kutatás pillanatnyi fázisát tükrözik. A torzított koponyás lelőhelyek számát összevetve a nem torzított koponyás avar kori lelőhelyek számával világossá válik, hogy az avar kori koponyatorzítás kuriózumnak számít. Az avar kori torzított koponyás lelőhelyek alacsony száma az eddigi kutatás hiányosságaként is értelmezhető. Mindenesetre számolnunk kell a jövőben szándékos, kifejezetten torzított koponyás esetekkel az avar kor első felében. További nem szándékos, talán viseleti elem okozta enyhén torzított, olykor viseletesnek nevezett esetek fordulhatnak elő az avar korban, s nemcsak a nők, hanem a férfiak körében is. Valamint Szegvár–Oromdülőhöz hasonló jelenségek előfordulása más avar populációban is lehetséges. A közeljövőben várhatóan megjelenő publikációk, illetve a napvilágra kerülő új lelőhelyek fényében a fentebb tárgyaltak nem veszítik el a hitelességüket, bár az eddig kialakult kép vélhetően valamelyest finomodni fog.

IRODALOM

- ADAM 2002 = *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II*. Hrsg.: Szentpéteri, J. [VAH 13/ 1–2.] Budapest 2002.
- APOR–ROSZTÓCZY 1939 = Apor L.–Rosztóczy E.: A Kiszombor-O sz. temető csontvázai. *FolArch* 1–2 (1939), 181–182.
- BALOGH 2010 = Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. In: *Felgyő, Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának az anyagából*. Szerk.: Balogh Cs.–P. Fischl K. [MFMÉ–MonArch 1.] Szeged 2010, 185–382.
- BARTUCZ 1936a = Bartucz L.: A kiszombori temető gepida koponyái. *Dolg* 12 (1936), 178–203.
- BARTUCZ 1936b = Bartucz L.: *A kiszombori temető gepida koponyái*. [SZVMK 7.] Szeged 1936.
- BARTUCZ 1938 = Bartucz L.: *A magyar ember. A magyarság antropológiája*. [Magyar föld–magyar faj 4.] Budapest 1938.

- BARTUCZ 1966 = Bartucz L.: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sirleletek*. [Paleopathologia 3.] Budapest 1966.
- BENDE 2000 = Bende L.: Tausírozott díszű övgarnitúra a pitvarosi avar temetőből. *MFME–StudArch* 6 (2000), 199–217.
- BERECZKI–MARCSIK 2005 = Berezki Zs.–Marcsik A.: Újabb torzított koponyaleletek az Alföldről. In: *IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. Előadások összefoglalói*. Szerk.: Korsós Z. Budapest 2005, 29–34.
- BERECZKI–MARCSIK 2006 = Berezki, Zs.–Marcsik, A.: Artificial Deformation in Hungary. In: *Artificial Deformation in the Human Head in Eurasian Past*. OPUS Interdisciplinary Investigation in Archaeology. Institute of Archaeology RAS. Vol. 5. Ed.: Mednikova, B. M. Moscow 2006, 96–114.
- CSALLÁNY 1939 = Csallány D.: Kora-avarkori sirleletek. *FolArch* 1–2 (1939), 121–180.
- CSALLÁNY 1960 = Csallány D.: Szabolcs-Szatmár megye avar kori leletei. *JAMÉ* 1: 1958 (1960), 31–87.
- CSALLÁNY 1961 = Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken* (454–568 u. Z.) [ArchHung 38.] Budapest 1961.
- FANCSALSZKY 1999 = Fancsalszky G.: Három avar kori temető Tiszavasváriban. *ComArchHung* (1999), 107–142.
- FARKAS 1973 = Farkas, Gy.: Macrocephalic and „Avar Period” mongolid anthropological finds from Woiwodina. *ActaBiol* 19 (1973), 203–211.
- FÓTHI et al. 2000 = Fóthi E.–Lőrinczy G.–Marcsik A.: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, kárpát-medencei népesség között. *MFME–StudArch* 6 (2000), 191–198.
- FÓTHI–LÖRINCZY 2000 = Fóthi E.–Lőrinczy G.: Torzított koponyájú népesség a szegvár-omrodülői kora avar kori temetőből. *AnthropKözl* 41 (2000), 23–39.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2005 = Heinrich-Tamaska, O.: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*. Hrsg.: Daim, F. [Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 11.] Innsbruck 2005.
- HAJDU et al. 2010 = Hajdu T.–Guba Zs.–Pap I.: A hajdúnánási avar temető embertani leletei. *ComArchHung* 2009 (2010), 339–358.
- KAMMERHOFER 2007 = Kammerhofer J.: *Kiszombor környéki embertani szériák feldolgozása*. Kézirat. Szakdolgozat. SZTE Embertani Tanszék. Szeged 2007.
- KISS 1995 = Kiss A.: Tanulmányok a kora avar kori kunbányoni vezérsírról. *MFME–StudArch* 1 (1995), 131–149.
- KISZELY 1978 = Kiszely, I.: *The Origins of Artificial Cranial Formation in Eurasia from the Sixth Millenium B. C. to Seventh Century A. D.* [BAR Int. Ser. 50.] Oxford 1978.
- KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003 = Kövári I.–Szathmáry L.: A továbbélés megítélése az Ároktő, Csík-gát lelőhelyen feltárt 5–9. századi csontvázleletek alapján. *HOMÉ* 42 (2003), 135–164.
- KÜRTI 2006 = Kürti B.: Avarok a kiszombori határban. *MKCsM* 2005 (2006), 31–42.

- KÜRTI-LŐRINCZY 1991 = Kürti B.–Lőrinczy G.: „*avarnak mondták magukat*”. „*they called themselves Avars*” Vezető a Móra Ferenc Múzeum kiállításában. Szeged 1991.
- LIPTÁK–MARCSEK 1977 = Lipták P.–Marcsik A.: Kora-népvándorlás-kori embertani leletek Kelet-Magyarországon. Újabb adatok a mesterséges koponyatorzítás kérdéséhez. *DME* 57: 1976 (1977), 35–48.
- LŐRINCZY 1992 = Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. *JAMÉ* 30–32: 1987–1989 (1992), 161–171.
- LŐRINCZY 1998 = Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *MFME–StudArch* 4 (1998), 343–372.
- MOLNÁR 2000 = Molnár E.: *Egy avar kori temető (Pitvaros-Viztározó) szisztematikus embertani feldolgozása*. Kézirat. PHD értekezés. SZTE Embertani Tanszék. Szeged 2000.
- NAGY 2004 = Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). *MFME–StudArch* 10 (2004), 129–240.
- NAGY 2005 = Nagy, M.: Szőreg–Téglagyár. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* II. Hrsg.: Bóna, I.–Garam, É.–Vida, T. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae. Monumenta Gepidica] Budapest 2005, 120–202.
- ORMÁNDY 1995 = Ormándy J.: Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gúla- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók. *MFME–StudArch* 1 (1995), 151–181.
- PÁRDU CZ 1963 = Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. [StudArch 1.] Budapest 1963.
- PÁSZTOR 1995 = Pásztor A.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata. *SMK* 11 (1995), 69–92.
- PÓPITY et al. 2012 = Pópity D.–Kovács Zs. E.–Paja L.: Egyedi díszítésű késő avar kori csont tűtartó Maroslele határából (Csongrád megye). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszogat 2009. évi feltárásairól. 2009 Field Service for Cultural Heritage book and Review of Archaeological Investigations*. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2012, 389–419.
- RÁCZ–SZENTHE 2010 = Rácz Zs.–Szenthe G.: Hajdúnánás-Fürj halom járás avar temetője. *ComArchHung* 2009 (2010), 309–335.
- RICZ 1979 = Ricz, P.: Arheoloska nalazista seobe naroda u severoistocnoj Backoj. *RVM* 25 (1979), 25–40.
- SZALAI 1993 = Szalai F.: A Pécs-Málom és Zsibót-Domolospusztá lelőhelyeken feltárt koranépvándorlás kori temetkezések antropológiai vizsgálata. *JPME* 38 (1993), 103–114.
- TÖRÖK 1936 = Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. *Dolg* 12 (1936), 102–154.
- TÜRK–LANGÓ 2003 = Türk A.–Langó P.: Kiszombor, Tanyahalom-dűlő (Feltételezett Kiszombor-F lelőhely). *RKM* 2003 (2004), 241–242.

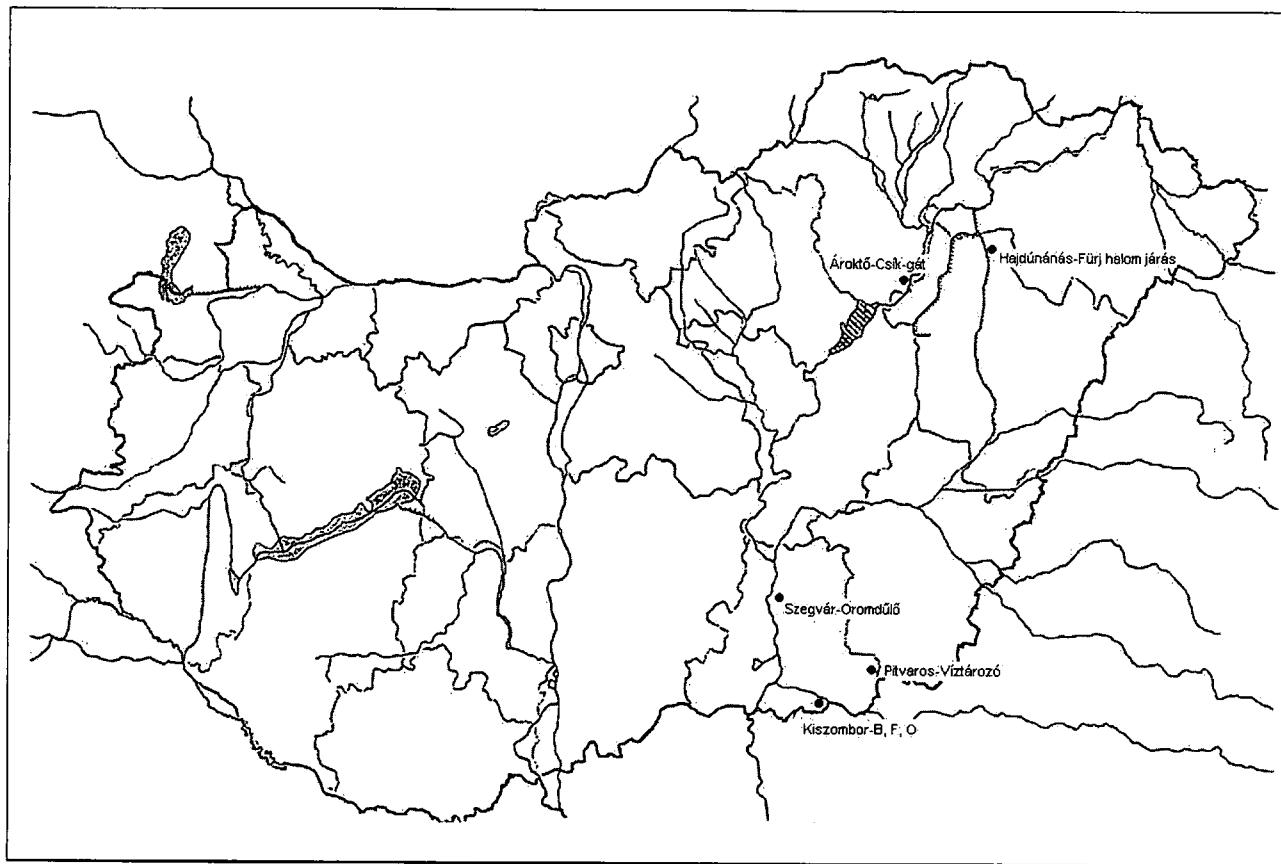
WENGER 1972 = Wenger, S.: Anthropological Examination of the Osteological Material Deriving from the Avar Period Cemetery at Tiszavasvári (Hungary). *AnthropHung* 11 (1972), 5–81.

Avar Age graves with artificially deformed skulls in the Tiszántúl region

In the course of my research I analyzed Avar Age burial sites in the area east of the Tisza river (Tiszántúl region) that contained artificially deformed skulls. My work is mainly intended to raise questions about this topic and to clarify the sometimes arguable data in the literature. The aim of the research was to revise all the published Avar Age graves with artificially deformed skulls and to process the unpublished cases from the viewpoint of both archaeology and anthropology.

The sites presented in my paper clearly indicate that the custom of the artificial cranial deformation (ACD), which was widespread in the earlier phase (5th–6th century) did not disappear entirely after the fall of the Hun Empire and the Gepidian Kingdom, as it was usually considered in the past. Based on the research of the anthropological and the archaeological data we can assume the survival of the previous communities in the Avar Age at some of the sites. At other sites, survival can definitely be excluded. Based on the comparison of sites with and without ACD, we can state that artificial cranial deformation was rarely practiced in the Avar Age. Due to the small number of the examined cases at this moment we can not make any far-reaching conclusions.

In my work I presented 25 burials from 13 sites from the Avar Age – apart from the 32 female graves from Szegvár–Oromdűlő. From these I had to exclude 12 uncertain cases from 8 sites, so all in all I found 13 certain cases from 6 sites appropriate for further research. We had to differentiate 2 groups, the heavily deformed (4 cases) and the slightly deformed (9 cases) skulls. Within these groups I considered the cases from the viewpoint of sex, age at death, burial rite, finds, dating of the material, and the relation of the graves with ACD to the whole cemetery. We can add that the determination of the social status of the people with artificially deformed skull is very problematic.

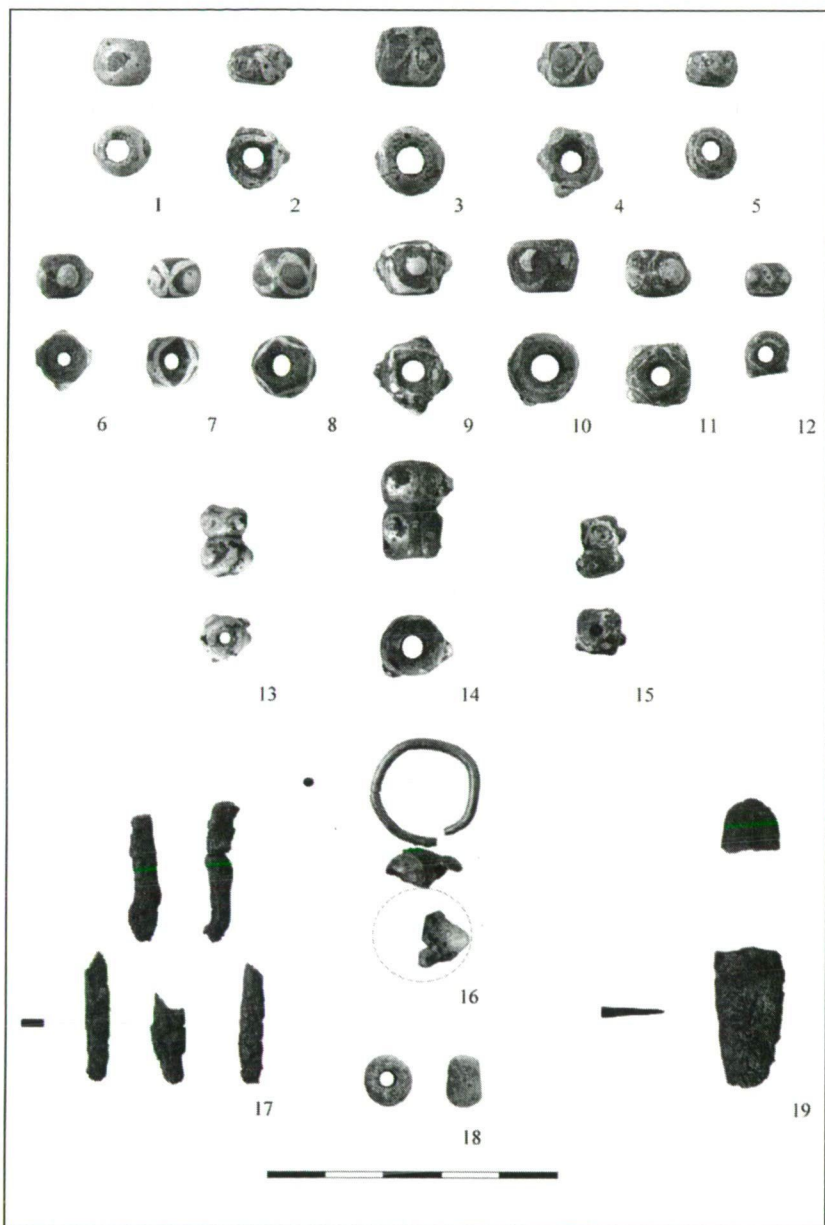

1. tábla: Az avar kori tiszántúli torzított koponyás lelőhelyek

Lelelőhely	Tájo- lás	Nem	Élet- kor	Torzítás	Viselet részrel, mellékletek	Egyéb	Datálás	Hivatkozás
Ároktő-Csik-gát 36.	n.a.	férfi	40-80	torzított vagy viseletes	n.a.	-	késő avar kori	KÓVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő-Csik-gát 53.	n.a.	gyermek	1-2	torzított vagy viseletes	n.a.	-	késő avar kori	KÓVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő-Csik-gát 69.	n.a.	férfi?	19-28	viseletes	n.a.	-	9. sz.	KÓVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő-Csik-gát 77.	n.a.	nő	66-75	fálcsoni torzítás (viseletes?)	n.a.	jelképes trepanáció	késő avar kori	KÓVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő-Csik-gát 93.	n.a.	gyermek	1-2	homloki torzítás	n.a.	-	kora avar kori	KÓVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő-Csik-gát 106.	n.a.	nő	25-34	talán viseletes	n.a.	-	késő avar kori	KÓVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő-Csik-gát 174.	n.a.	férfi	40-80	viseletes	n.a.	-	késő avar kori	KÓVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Hajdúnánás-Fürj halom járás 6.	É-D	férfi	35-50	kifejezett torzítás	-	-	közép avar kori	HAJDU ET AL. 2010 RÁCZ-SZENTHE 2010
Kiszombor-B 141.	K-Ny	gyermek	8-9	torzítás	bronzfüggő (összetört), gyöngyök (2 üveg-, 3 szemesgyöngy)	-	kora avar kori	BERECZKI SZÓBELI MFM ADATTÁR, LTK.
Kiszombor-B 234.	K-Ny	nő	30-35	kettős fronto- occipitalis torzítás	szemesgyöngy, üveggyöngy, gömbcsüngős fülbevaló, vaskés, vastőredék, állatkoponya	mongolid, mellé temetett csecsemő	kora avar kori	TÖRÖK 1936 PÁRDU CZ 1963 NAGY 2004 BERECZKI-MÁRCSIK 2006
Kiszombor-F 16.	n.a.	nő	20-40	viseletes	-	mongolid	késő avar kori	BERECZKI-MÁRCSIK 2005 MFM ADATTÁR
Kiszombor-O 4.	K-Ny	gyermek	Inf.II.	enyhe torzítás	-	mediterrán, mongolid jelleg, fülkesír	kora avar kori	CSALLÁNY 1939 APOR-ROSZTÓCZY 1939 PÁRDU CZ 1963
Pitvaros-Vízározó 72.	ÉÉNy- DDK	férfi	40-60	viseletes	tausírozott övgarnitúra, juh töredékes lábszárcsontja	fülkesír	késő avar kori	BENDE 2000 MOLNÁR 2000

2. tábla: Az avar kori tisztántúli torzított koponyás esetek

3. tábla: 1–5.: Kiszombor–B 141. sír leletei (Fotó: Sóskuti Kornél);
6–19.: Kiszombor–B 234. sír leletei (Fotó: Sóskuti Kornél)

4. tábla: 1.: Kiszombor-B 141. sír: kifejezetten torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt);
2.: Kiszombor-B 234. sír: kifejezetten torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt)

5. tábla: 1.: Kiszombor–F 16. sír: enyhén torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt);
2.: Pitvaros–Víztorózó 72. sír: enyhén torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt)